

Марія МАРКОВИЧ,

аспірант кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) markovych.mariia@yandex.ru

РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА

У статті показано, що в IV ст. християнська релігія займає панівне місце в Римській імперії завдяки релігійній політиці імператорів Костянтин I та Констанція II. В цей час язичництво позбавлене державної підтримки і привілеїв, але ще не зійшло повністю з історичної арени. Віра в давніх богів користувалася підтримкою римського суспільства і його еліти. Це стало основною причиною відновлення і реформування політеїзму. Проаналізовано спробу останнього язичницького імператора провести релігійну реформу. Розглянуто основні заходи, які вжив Юліан для її реалізації, зокрема проголошення віротерпимості, відновлення язичницьких обрядів, реставрація і будівництво храмів. На основі листів імператора до провінційних жерців простежено основні положення реформування жрецтва, що було ключовим фактором в плані впровадження язичницької реформи. Оцінено спробу відновити язичництво в імперії, створити потужну ієрархічну релігійну організацію жерців за короткий час правління імператора Флавія Клавдія Юліана.

Ключові слова: язичництво, християнство, політеїзм, жрецтво, імператор Юліан, Римська імперія.

Літ. 14.

Mariia MARKOVYCH,

Ph. D student of Historical Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) markovych.mariia@yandex.ru

RELIGIOUS REFORM OF THE EMPEROR JULIAN

The article deals with the importance of the Christianity in the IV century in Rome due to the emperors Constantine and Constantius II religious politics. Meanwhile, the paganism has lost the governmental support and privileges, but remained playing the significant role for the Roman society and the Roman elite. The belief in the ancient Gods has been the paramount reason for the re-establishment and reform of the polytheism. The last pagan emperor's attempt to reform the religion were analyzed. The religious tolerance proclamation, the pagan rituals restoration, the sanctuary reconstruction have been considered as the main Julian's actions. The priesthood improvement has been the crucial factor in the pagan reformation on the basis of the emperor's correspondence with the priests. The attempt of the pagan restoration in the Roman Empire, the creation of the powerful hierarchical priesthood organization provided by the Emperor Flavius Claudius Iulianus Augustus were evaluated.

Key words: the paganism, the Christianity, the polytheism, the priesthood, the emperor Julian, the Roman Empire.

Ref. 14.

Марія МАРКОВИЧ,

аспірант кафедри всемирной истории Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) markovych.mariia@yandex.ru

РЕЛИГИОЗНАЯ РЕФОРМА ИМПЕРАТОРА ЮЛИАНА

В статье показано, что в IV в. христианская религия занимает господствующее место в Римской империи благодаря религиозной политике императоров Константина и Констанция II. В это время язычество лишено государственной поддержки и привилегий, но еще не сошло полностью с исторической арены. Вера в древних богов пользовалась поддержкой римского общества и его элиты. Это стало основной причиной восстановления и реформирования политеизма. Проанализировано попытку последнего языческого императора провести религиозную реформу. Рассмотрены основные мероприятия, которые предпринял Юлиан для ее реализации, в частности провозглашение веротерпимости, восстановление языческих обрядов, реставрация и строительство храмов. На основе писем императора к провинциальным жрецам прослежены основные положения реформирования жречества, что было ключевым фактором в плане внедрения языческой реформы. Оценено попытку восстановить язычество в империи, создать мощную иерархическую религиозную организацию жрецов за короткое время правления императора Флавия Клавдия Юлиана.

Ключевые слова: язычество, христианство, политеизм, жречество, император Юлиан, Римская империя.

Лит. 14.

Постановка проблеми. Релігія була частиною політичного життя Римської імперії. В IV ст. імператори втручалися особисто в цю сферу життя. На прикладі релігійної діяльності імператора Юліана можна простежити спробу повернення язичництву статусу державної релігії.

Аналіз досліджень. Релігійній діяльності і реформі імператора Юліана присвятила своє дослідження Е. Пак. Дослідниця вважає, що релігійна реформа була задумана імператором як ідейний фактор об'єднання імперії, а не тільки як засіб для послаблення позиції християнства [4, 6]. Д. Хант стверджує, що Юліан, повернувши з вигнання християнських єпископів, хотів таким чином переманити на свою сторону ті верстви суспільства, які мали найбільше невдоволення проти попереднього режиму [11, 63]. А. Вишняков вважає, що Юліан не просто відновлював язичництво, він хотів бачити його таким, яким ідеально зображав в своїй уяві і, відновлюючи його, змінював [2, 115]. Деякі особливості релігійної реформи розглядає О. Ніколсон [14, 1].

Мета статті. Проаналізувати основні заходи релігійної реформи останнього язичницького імператора Флавія Клавдія Юліана.

Виклад основного матеріалу. Імператор Костянтин почав революційну політику офіційної підтримки християнської церкви і надав привілеї християнам, навіть втручаючись особисто у внутрішні суперечки між християнськими громадами. Його сини, особливо Констанцій II продовжили цю практику, докладаючи великих зусиль, щоб перенести так звану аріанську суперечку на адміністративний рівень.

Основна догматична суперечка мала для Костянтина два особливо важливі аспекти. Один з них – теологічне спасіння: якщо християнська релігія допомогла захистити і зберегти імперію з імператором, як намісником бога на землі, тоді здавалося єдино розумним, що всі правильно мислячі люди повинні домовитися про природу бога, в чие ім'я імператор претендував правити. Інший аспект – адміністративно-фінансовий: церква і її керівництво накопичили значний обсяг капіталу і користувалися величезними податковими пільгами, як наслідок у багатьох областях вони мали вплив, практично рівний владі представника імператора. Саме тому імперська адміністрація намагалася знати, хто саме «належав до церкви», щоб мати можливість вирішити, хто повинен отримувати вигоду з податкових пільг і користуватися місцевим впливом [10, 171–172]. Костянтин, бажаючи використати церкву в своїх власних цілях, щоб

Маркович М. Релігійна реформа імператора Юліана

зробити її знаряддям влади, дав їй багатство і привілеї, тим самим радикально перетворивши її [13, 176].

Юліан не зняв свою християнську маску до смерті Констанція II. Обряди, які він здійснював спільно з авгурами до листопада 361р., були таємними [12, 654]. В листопаді 361 р. два імператорські коміти прибули в штаб-квартиру Юліана, принісши звістку про смерть Констанція II в Кілікії. Помираючи, він назвав свого двоюрідного брата Юліана наступником, таким чином зберігши Римську імперію від громадянської війни, яка їй загрожувала. Втручання долі перетворило узурпатора на одноосібного Августа, і похід, який розпочався з таємного жертвоприношення старим богам, тепер продовжувався під відкритим заступництвом відновленого язичницького віросповідання: «ми відкрито вшануємо богів» – Юліан переможно звертався до свого наставника Максима, запрошуючи його приєднатися до імператорського двору [11, 60].

Імператор Юліан дотримувався принципу релігійної віротерпимості (Jul.Ep.83). «Коли ж зникли всякі перешкоди і імператор побачив, що настав час, коли він може вільно здійснювати свої бажання, він відкрив таємницю свого серця і видав чіткі укази, які дозволяли відкрити храми, приносити жертви і відновити культу богів» (Amm. Marc. 22, 5). Щоб надати більшу силу своїм розпорядженням, він скликав в імператорській дворі ворогуючих між собою християнських єпископів разом з розділюваним ересями народом і дружньо вмовляв їх, щоб вони забули свої чвари і кожен безперешкодно і не накликаючи на себе небезпеки, сповідував свою релігію. «Він виставляв цей пункт з ще більшою наполегливістю з розрахунком, що коли свобода збільшить чвари і незгоди, то можна буде не боятися одностайного настрою черні. Він знав з досвіду, що більшість диких звірів не виявляють такої люті до людей, як більшість християн у відстоюванні власних поглядів» (Amm. Marc. 22, 5).

Короткочасне правління Юліана викликало безлад в релігійній організації імперії. Його особиста відмова від християнства і офіційна політика агресивної універсальної антихристиянської релігійної терпимості в імперії принесли йому особисту ненависть більшості християнських громад і історичне прізвисько «Відступник» [10, 171]. Імператор Юліан не лише відновлював язичницькі обряди, щоб якоюсь мірою наблизити їх до колишнього вагомого статусу, але він також проголосив рівні можливості для всіх християнських громад, тобто навіть для тих, кого вважали еретиками. Було дозволено повернутися єпископам, засланим Констанцієм II. Це неминуче викликало чвари і розбіжності серед християнських громад, як і планував імператор [10, 172–173]. Юліан ніде не виражає цієї мети, проте в Амміана Марцелліна ми можемо простежити, що проголошена віротерпимість і повернення засланих Констанцієм II єпископів, а також заклик християнських громад вирішити свої розбіжності в основних догматах, було спрямовано на послаблення становища християнства (Amm. Marc. 22, 5), [11, 62–63; 6, 219].

Реформування жрецтва було частиною релігійної реформи і це ми можемо простежити з листування імператора з жерцями. Провінційне жрецтво, де Юліан міг призначити прихильних собі товаришів, було ключовим фактором в плані впровадження язичницької реформи. Жерці отримували інструкції від імператора, де Юліан в ролі Pontifex Maximus навчав своїх підлеглих правильній поведінці в межах їхніх повноважень [11, 68]. Для нього особисто це звання не було простим титулом, він володів вирішальним впливом на культу і релігійне життя всієї імперії [2, 115]. Головним жерцям провінцій були підпорядковані жерці невеликих міст провінції. Нам не відомо чи призначив він головних жерців у всі провінції. Відомо лиш те, що Арсакій був головним жрецем Га-

латії, Феодор – Азії, невідомий по імені головний жрець Карії, в Лідії – Хрисанфій, в Палестині – Клематій [7, 228].

Жерцям як релігійним представникам імператор велів віддавати велику шану: «слід поклонятися не тільки зображенням богів, але і храмам, і священним місцям, і вівтарям, а також розумно поважати жерців як служителів богів, оскільки вони заради нас взяли на себе певні обов'язки щодо богів і допомагають нам в отриманні благ від богів: адже вони здійснюють жертвопринесення і моляться за всіх нас. І тому справедливо віддавати всім шану не меншу, якщо не більшу, ніж цивільній владі» (Jul. Ep. 89b). На думку Юліана, поки людина іменується жерцем, її потрібно поважати і шанувати, а якщо вона погана людина, то слід відібрати у неї жрецьку посаду і зневажати її, як недостойну. Але поки вона приносить жертви, робить обряди і близька до богів, ми повинні дивитися на неї з повагою, як на найціннішу власність богів (Jul. Ep. 89b).

У листі Юліана до жерця ми можемо простежити ряд вимог, які імператор висуває до жерців. Перша з них – побожність: «Ми повинні служити богам так, як би вони були поруч і дивилися на нас...», читати праці філософів, які вчать про богів, зачувати гімни про богів. Юліан регламентує поведінку жерців: вони повинні молитися три рази в день, день і ніч повинні розпочинатися з принесення жертви богам, ревно виконувати всі обряди, в храмах носити пишний одяг, проте поза храмами одягатися просто, без будь-якої пишноти, забороняє відвідувати театри, полювання з собаками. Цих правил повинні дотримуватися не тільки жерці, а й їхні діти. До цього суспільного стану могли ввійти люди, які незалежно від їхнього фінансового положення мали дві риси – любов до бога і любов до людей (Jul. Ep. 89b). Не тільки своєю релігійною політикою, але й всією своєю поведінкою Юліан демонстрував прагнення до відродження старовинних римських чеснот, схильністю до простоти в побуті і в спілкуванні [3, 252–253].

В листі до Арсакія – головного жерця провінції Галатії Юліан пише: «безбожництво зросло, насамперед, через гуманність до мандрівників, турботи про поховання мертвих і показну святість життя». Він рекомендує Арсакію влаштувати побільше притулків, щоб мандрівники користувалися їхньою благодійністю, і не тільки прихильники язичництва, а й кожен, хто буде відчувати потребу. «Адже це ганьба, якщо ніхто з іудеїв не просить милостині, якщо нечестиві галілеяни годують не тільки своїх, але і наших, а наші позбавлені нашої ж допомоги. Навчай людей еллінської віри, щоб вони вносили свій внесок у цю справу і щоб еллінські села виділяли богам частину доходів, привчай еллінців до подібної благодійності, пояснюючи їм, що вона здавна була у нас» (Jul. Ep. 84). Арсакію було запропоновано розглянути і спробувати наслідувати практики, які християнство використовувало досить успішно, зокрема християнську гостинність по відношенню до чужоземців, шанування померлих і побожність християнського життя. Язичники також повинні практикувати справи милосердя [14, 1].

З листів до верховних жерців провінції ми спостерігаємо, наскільки Юліан цікавиться найдрібнішими деталями організації жрецтва, це свідчить про те, наскільки серйозно він був вражений своєю місією в якості релігійного реформатора [13, 297].

В християнській історичній історіографії Юліана звинувачують у наслідуванні християнської організації церкви, в його реформуванні жрецтва (Greg. Naz. Or. 4), [1, 189; 2, 116]. Я. Алфіонов вважає, що жерці Юліана мали багато спільного з християнськими єпископами [1, 151]. Е. Пак робить висновок, що Юліан, сам того не помічаючи, перебував під сильним впливом християнства і в багатьох випадках керувався його ідеями [5, 373]. Проте О. Ніколсон вважає, що, навіть, якщо Юліан і наслідував християнську церкву, то явно не «ієрархічну систему організації церкви». Така система

Маркович М. Релігійна реформа імператора Юліана

уже існувала в мережі провінційних зборів і жрецтва і повинна була зберегтися в секуляризованій формі і в наступному столітті. Це, що впливає з листа Арсакію і з інших повчальних послань жерцям, є більш характерним для новонавернених, ніж для впорядкованої ієрархії, роблячи акцент на особистій побожності жрецтва. Ми підтримуємо думку, що така важлива для жрецтва внутрішня побожність є особливо християнською, проте точний характер побожності, висунутий Юліаном, не був запозичений з християнського духівництва, це було стрімке поєднання традиційного міфу і ритуалу внутрішнього неоплатонічного життя, яке відстоював філософ Ямвліх. Але той факт, що Юліан підкреслив внутрішню побожність, а не, скажімо, популярність в суспільному житті як основний критерій відбору для жрецтва, виділяє його жерців швидше як наслідувачів християнства, ніж античного звичаю [14, 2].

Юліаном планувалося створення потужної ієрархічної релігійної організації професіоналів, людей, для яких їх релігійне служіння – основний сенс життя, а розповсюдження язичництва – основний інтерес в житті, нарешті, організації, в якій людина з народу могла піднятися дуже високо і яка тому могла б вбирати в себе і всіляко використовувати досвід талановитих людей. Але цьому грандіозному проекту судилося залишитися на папері. Загибель Юліана перервала його здійснення [7, 230].

Окрім реформування жрецтва імператор доклав великих зусиль до відбудови храмів. Деякі з них він будував заново, деякі лише відреставрував, прикрашав храми статуями богів. Хто з каменів від святилищ побудував собі будинки, той відшкодував збиток грошима. Лібаній пише: «Всі бачили, як по морю і по суші везуть стовпи для розорених капищ, і всюди вівтарі, і вогонь, і кров, і дим, і колишній чин, і пророки позбавлені страху, і флейти грають на висотах, і святий хід іде, і в жертву принесений бик відразу на догоду богам і в трапезу людям...» (Lib. Or. 18). Не маючи можливості покидати двір кожного дня і не бажаючи розлучатись з богами, Юліан перед палацом поставив статую Фортуни, як покровительки столиці, а посеред двору наказав побудувати невеликий храм в честь Геліуса, свого особливого захисника і покровителя, а також поставити вівтарі багатьом богам [1, 153]. Тут він здійснював таїнства й залучав інших до них. Кожен день свій імператор розпочинав із принесення жертви богам.

Імператор висловив підтримку містам, де храми залишилися недоторканими і вважав їх гідними багатьох милостей, а міста в яких всі або майже всі святилища були розорені – назвав мерзенними і хоча благодіяв навіть цих своїх підданих, проте без жодного задоволення. «Вказаними своїми діяннями – як поставив він начальником над державою своєю богів і яке влаштував з ними примирення – уподібнився він корабельному зодчому, який змайстрував для великого корабля нове кормове весло замість втраченого, хоча і є відмінність, бо імператор повернув землі своїй колишніх її охоронців» (Lib. Or. 18).

Стимульовані своєю філософською освітою і особливо новими релігіями, деякі «язичники» робили сильний акцент на містеріальному аспекті традиційної релігії. Під пером Юліана це відображалось в формі алегоричної інтерпретації [9, 189].

В 362 р. імператор видає указ, в якому забороняє займатися вчительською діяльністю християнам. Він вважає, що абсурдно тлумачити твори Гомера, Гесіода, Демосфена, Геродота, Фукидіда, Ісократ, Лісія і бути безчесними до богів, які були їм наставниками у всякому вченні. Але вчителі не обов'язково повинні через учнів змінювати свої переконання, імператор надає їм свободу вибору: «...або не вчити тому, що вони не вважають хорошим, або, якщо вони хочуть вчити, перш за все справою і переконувати учнів, що ні Гомер, ні Гесіод, і ніхто з тих, кого вони тлумачать ... і чиє невігластво і оману

стосовно богів вони засуджували, насправді не такий. Адже хто при цьому годується, заробляючи гроші на їх творах, тим самим і зізнаються, що вони – користюлюбні люди, готові на все заради декількох драхм» (Jul. Ep. 61c).

Такий загальний закон видає Юліан для всіх вчителів і наставників в освіті. Але нікому з юнаків Юліан не забороняє відвідувати заняття: – «адже нерозумно закривати кращий шлях перед юнаками, які не знають ще, до чого звернутися, і проти волі, страхом тягти їх до віри предків. І хоча було б справедливо лікувати їх і проти власної волі, як лікують божевільних, ми надаємо поблажливості всім, хто страждає цією хворобою. Бо, потрібно, я думаю, вчити, а не карати цих безумців» (Jul. Ep. 61c). Проте в християнського історика знаходимо згадку про указ, який забороняв християнам здобувати освіту (Socr. Hist. Eccl., 3, 12, 16), (Greg. Naz. Or. 4). Тут ми погоджуємося з думкою Д. Фурмана, що християнські історики в своєму прагненні посилити «жахи» правління Юліана перетворили цей указ в такий, що забороняв християнам вчитися. Указу, який забороняв християнам здобувати освіту не було [8, 247]. Заборону вчительської діяльності риторам і граматакам християнського віросповідання Амміан Марцеллін охарактеризував, як жорстоку і гідну вічного забуття міру (Amm. Marc. 22, 10, 7).

Висновки. Отже у IV ст. завдяки політиці попередників Юліана християнство користується державною підтримкою і є пануючою релігією в Римській імперії. Але з приходом до влади Юліана, язичника за своїми переконаннями і філософськими поглядами, віра в давніх богів отримує шанс бути відновленою. Імператор видав укази, якими дозволив відкрити язичницькі храми і зняв заборону жертвоприношень. Зі свідчень Амміана Марцелліна, а також праць Юліана ми бачимо, що імператор дотримувався принципу віротерпимості. Окрім відбудови храмів, Юліан призначив головних жерців провінцій, цікавився найдрібнішими деталями з організації жрецтва, давав їм настанови щодо контролю над жерцями невеликих міст. Він намагався залучити до цього людей, які були зацікавлені в релігійному служінні і розповсюдженні язичництва. Флавій Клавдій Юліан на базі своїх неоплатонічних філософських поглядів зміг повернути язичництву його колишній статус і державну підтримку на короткий час свого правління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алфионов Я. Император Юлиан и его отношение к христианству. 2-е изд. / Я. Алфионов. – М. : Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. – 470 с.
2. Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками / А. В. Вишняков. – Симбирск : Губернская Типография, 1908. – 246 с.
3. Дмитриев В. А. Юлиан Отступник: человек и император / В. А. Дмитриев // Метаморфозы истории. Альманах. Выпуск II. – ПГПИ, Вена-Псков, 2002. – С. 246–258.
4. Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Е. А. Пак. – Казань: Казанский федеральный университет, 2015. – 22с.
5. Пак Е. А. Религиозная политика Юлиана Отступника / Е. А. Пак // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2010. – С. 363–386.
6. Стучевский И. А. Юлиан-Отступник / И. А. Стучевский // Вопросы истории. – 1968. – № 1. – С. 216–220.
7. Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Д. Е. Фурман / [пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского] // ВДИ. – 1970. – № 1. – С. 213–242.

Маркович М. Релігійна реформа імператора Юліана

8. Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Д. Е. Фурман. / [пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского] // ВДИ. 1970. – № 2. – С. 233–259.
9. Шайд Дж. Религия римлян / Дж. Шайд / [пер. с фр. О.П. Смирновой]. – М. : Новое издательство, 2006. – 280 с.
10. Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius / M. R. Errington. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. – XII+336p.
11. Hunt D. Julian / D. Hunt // CAH². – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – Vol. – P. 44–77.
12. Kaldellis A. Julian, the Hierophant of Eleusis, and the Abolition of Constantius' Tyranny / A. Kaldellis // CQ. – 2005. – №2. – Vol. 55. – P. 652–655.
13. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese / G. Negri. – Vol. I. – New York : Scribner, 1905. – XXXIV+320 p.
14. Nicholson O. The «pagan Churches» of Maximinus Daia and Julian the Apostate / O. Nicholson // The Journal of Ecclesiastical History. – 1994. – № 1. – Vol. 45. – P. 1–10.

REFERENCES

1. Alfionov Ya. Imperator Yulian i ego otnoshenie k khristianstvu. 2-e izd. / Ya. Alfionov. – М. : Tipografiya E. Lissner i Yu. Roman, na Arbate, dom Karinskoy, 1880. – 470 s.
2. Vishnyakov A. V. Imperator Yulian Otstupnik i literaturnaya polemika s nim sv. Kirilla arkhiepiskopa Aleksandriyskogo, v svyazi s predshestvuyushchey istoriey literaturnoy borby mezhdru khristianami i yazychnikami / A. V. Vishnyakov. – Simbirsk : Gubernskaya Tipografiya, 1908. – 246 s.
3. Dmitriev V. A. Yulian Otstupnik: chelovek i imperator / V. A. Dmitriev // Metamorfozy istorii. Almanakh. Vypusk II. – PGPI, Vena-Pskov, 2002. – S. 246–258.
4. Pak Ye. A. Politicheskaya deyatel'nost' i literaturnoe tvorchestvo imperatora Yuliana Otstupnika. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk / Ye. A. Pak. – Kazan : Kazanskiy federalnyy universitet, 2015. – 22s.
5. Pak Ye. A. Religioznaya politika Yuliana Otstupnika / Ye. A. Pak // Mnemon. Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira. – SPb. : Tsentr antikovedeniya SPbGU, 2010. – S. 363–386.
6. Stuchevskiy I. A. Yulian-Otstupnik / I. A. Stuchevskiy // Voprosy istorii. – 1968. – № 1. – S. 216–220.
7. Furman D. Ye. Imperator Yulian. Pisma / D. Ye. Furman / [per. D. Ye. Furmana pod red. A. Ch. Kozarzhevskogo] // VDI. – 1970. – № 1. – S. 213–242.
8. Furman D. Ye. Imperator Yulian. Pisma / D. Ye. Furman. / [per. D. Ye. Furmana pod red. A. Ch. Kozarzhevskogo] // VDI. 1970. – № 2. – S. 233–259.
9. Shayd Dzh. Religiya rimlyan / Dzh. Shayd / [per. s fr. O.P. Smirnovoy]. – М. : Novoe izdatel'stvo, 2006. – 280 s.
10. Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius / M. R. Errington. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. – XII+336p.
11. Hunt D. Julian / D. Hunt // CAH². – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – Vol. – P. 44–77.
12. Kaldellis A. Julian, the Hierophant of Eleusis, and the Abolition of Constantius' Tyranny / A. Kaldellis // CQ. – 2005. – №2. – Vol. 55. – P. 652–655.
13. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese / G. Negri. – Vol. I. – New York : Scribner, 1905. – XXXIV+320 p.
14. Nicholson O. The «pagan Churches» of Maximinus Daia and Julian the Apostate / O. Nicholson // The Journal of Ecclesiastical History. – 1994. – № 1. – Vol. 45. – P. 1–10.

Стаття подано до редакції 05.03.2016 р.